

પ્રકરણ I

વિહંગાવલોકન

1.1 રાજ્યની રૂપરેખા

ગુજરાત ભારતના પશ્ચિમ કિનારે સ્થિત છે, જેની પશ્ચિમે અરબ સાગર, ઉત્તરે રાજસ્થાન, પૂર્વમાં મધ્યપ્રદેશ અને દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્ર રાજ્યો આવેલા છે. રાજ્ય તેની ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશાએ પાકિસ્તાન સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદ પણ ધરાવે છે. તે લગભગ 1,600 કિલોમીટરનો દરિયાકાંઠો ધરાવે છે, જે ભારતની મુખ્ય ભૂમિના દરિયાકાંઠાનો એક તૃતિયાંશ ભાગ છે. ભૌગોલિક વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ ગુજરાત સાતમું સૌથી મોટું (1,96,244 ચો. કિ.મી.) રાજ્ય છે અને વસ્તીના હિસાબે નવમું છે. રાજ્યની વસ્તી 2012માં 6.14 કરોડ હતી તે વધીને 2022માં 7.06 કરોડ થઇ હતી, જે એક દશકમાં 15.09 ટકાની વૃદ્ધિ દર્શાવે છે. 21.9 ટકાની અખિલ ભારતીય સરેરાશની સરખામણીએ 2011-12માં ગરીબી રેખા હેઠળની વસ્તીની ટકાવારી 16.6 ટકા હતી. રાજ્યમાં 33 જિલ્લાઓ અને 251 તાલુકાઓ આવેલાં છે.

પ્રવર્તમાન ભાવો મુજબ 2021-22માં રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન (GSDP) ₹ 19,44,107 કરોડ હતું. 2021-22 દરમિયાન ₹ 2,76,588નું રાજ્યનું માથાદીઠ એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન એજ સમયગાળા દરમિયાન ₹ 1,72,913ની અખિલ ભારતીય સરેરાશ કરતાં ઊંચું હતું. રાજ્યનો સાક્ષરતા દર 78 ટકા (2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ) હતો. રાજ્યની રૂપરેખા પરિશિષ્ટ 1.1માં દર્શાવવામાં આવી છે.

1.1.1 ગુજરાત રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન

રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન એ ચોક્કસ સમયગાળામાં રાજ્યની હદની અંદર ઉત્પાદિત તમામ માલસામાન અને સેવાઓનું મૂલ્ય છે. રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની વૃદ્ધિ એ રાજ્યના અર્થતંત્રનો એક મહત્વપૂર્ણ દર્શક છે, કારણ કે તે કોઈ એક સમયગાળામાં રાજ્યના આર્થિક વિકાસના સ્તરમાં થતા ફેરફારોનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.

ગુજરાત રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની (અંકિત મૂલ્ય) સામે રાજ્યની વાર્ષિક વૃદ્ધિના વલણો કોઠા 1.1માં આપ્યા છે.

કોઠો 1.1: એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદન અને ગુજરાત રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિના વલણો

(₹ કરોડમાં)

વર્ષ	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22
એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદન (પાયાનું વર્ષ 2011-12)	1,70,90,042	1,88,99,668	2,00,74,856 (2જો RE)	1,98,00,914 (1લો RE)	2,36,64,637 (P)
વર્તમાન ભાવોએ અગાઉના વર્ષની તુલનાએ એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનનો વૃદ્ધિ દર (ટકા)	11.03	10.59	6.22	(-) 1.36	19.51
રાજ્યનું એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદન (પાયાનું વર્ષ 2011-12)	13,29,095	14,92,156	16,29,638 (P)	16,55,917 (Q)	19,44,107 (A)
વર્તમાન ભાવોએ અગાઉના વર્ષની તુલનાએ રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનનો વૃદ્ધિ દર (ટકા)	13.87	12.27	9.21	1.61	17.40

સ્રોત: કેન્દ્રીય આંકડાશાસ્ત્ર કચેરી (CSO), આંકડાશાસ્ત્ર અને કાર્યક્રમ અમલીકરણ મંત્રાલય ગુજરાત (અંદાજપત્રીય પ્રકાશન નં. 30, 2022-23)

RE: સુધારેલા અંદાજો; (P) કામચલાઉ અંદાજો; (Q): ત્વરિત અંદાજો; (A): અગ્રિમ અંદાજો

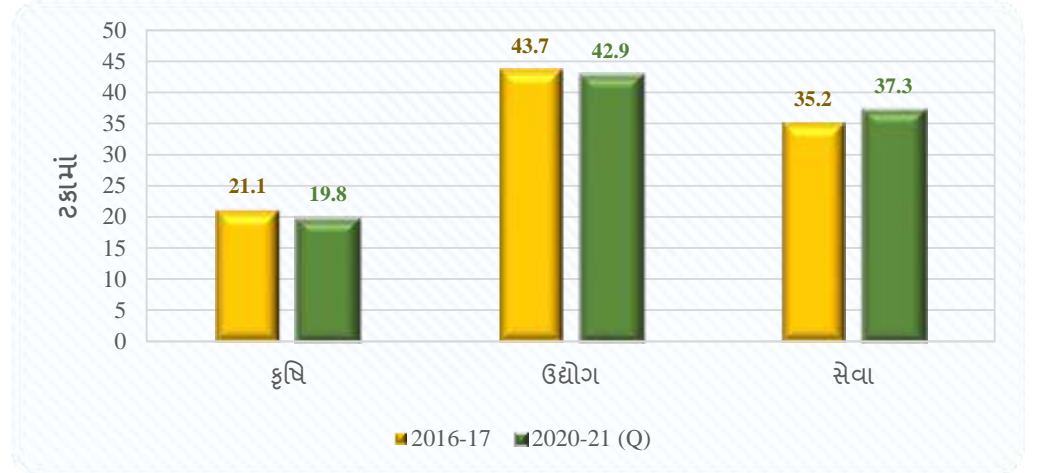
ઉપરોક્ત કોઠામાં દર્શાવેલી વિગતોમાંથી જોઈ શકાય છે એ મુજબ, ગુજરાત રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની 2017-18થી 2020-21ના સમયગાળા દરમિયાનની વૃદ્ધિ રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધિ દરની સરખામણીએ ઉંચા દરે થઈ હતી પરંતુ 2021-22 દરમિયાન રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધિ દર કરતાં નીચા દરે વૃદ્ધિ થઈ હતી. 2021-22 દરમિયાન, ભારત અને ગુજરાતે પાંચ વર્ષમાં સૌથી ઉંચો વૃદ્ધિ દર નોંધાવ્યો હતો.

વર્તમાન ભાવે રાજ્યની મૂલ્ય વર્ધિત સેવાઓમાં ક્ષેત્રીય યોગદાનમાં ફેરફાર

આલેખ 1.1 છેલ્લા પાંચ વર્ષ¹ (2016-21) દરમિયાન રાજ્યની મૂલ્ય વર્ધિત સેવાઓમાં (GSVA) ક્ષેત્રવાર ફાળો દર્શાવે છે. એ જોઈ શકાય છે કે, રાજ્યની મૂલ્ય વર્ધિત સેવાઓમાં (GSVA) કૃષિનો સાપેક્ષ હિસ્સો 2016-17માં 21.1 ટકા હતો તેમાં ઘટાડો થઈને 2020-21માં 19.8 ટકા થયો હતો. એ જ રીતે, ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે પણ ઘટાડો જોવાયો હતો. આમ છતાં, રાજ્યની મૂલ્ય વર્ધિત સેવાઓમાં (GSVA) સેવાઓના ક્ષેત્રમાં સાપેક્ષ હિસ્સો એજ સમયગાળામાં વધ્યો હતો.

¹ અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામક, ગુજરાતે જણાવ્યા મુજબ 2021-22ની ક્ષેત્રવાર વિગતો માર્ચ 2023માં ઉપલબ્ધ થશે.

આલેખ 1.1: રાજ્યના એકંદર ઘરેલુ ઉત્પાદનમાં ક્ષેત્રવાર હિસ્સામાં ફેરફાર (2016-17થી 2020-21)

માહિતીનો સ્ત્રોત: અંદાજપત્રીય પ્રકાશન સં. 34 (સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા, ગુજરાત રાજ્ય, 2021-22)

1.2 રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિ પરનો ઓડિટ અહેવાલનો આધાર અને અભિગમ

ભારતના બંધારણની કલમ 151 (2) મુજબ, ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષકના રાજ્યના હિસાબો સંબંધિત અહેવાલો રાજ્યના રાજ્યપાલ સમક્ષ રજૂ કરવાના હોય છે જે તેને રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ મૂકવા સબબ કાર્યવાહી કરે છે. ભારતના બંધારણની કલમ 151 (2) હેઠળ ગુજરાતના રાજ્યપાલ સમક્ષ રજૂ કરવા માટે 31 માર્ચ 2022ના રોજ પૂરા થતા વર્ષ માટેનો ગુજરાતની નાણાકીય પરિસ્થિતિ પરનો અહેવાલ ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષક દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રધાન મહાલેખાકાર (હિસાબ અને હક) દર વર્ષે રાજ્યના નાણાકીય હિસાબો અને વિનિયોગ હિસાબો તૈયાર કરે છે. આ હિસાબો વાઉચરો, ચલણો અને તિજોરીઓ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા પ્રારંભિક અને પેટા હિસાબો, આવા હિસાબો રાખવા માટે જવાબદાર રાજ્ય સરકારના નિયંત્રણ હેઠળની કાર્યરત કચેરીઓ અને વિભાગો તથા ભારતીય રિઝર્વ બેંક તરફથી મળેલા પત્રકો પરથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. પ્રધાન મહાલેખાકાર (ઓડિટ-II), ગુજરાત દ્વારા આ હિસાબોનું સ્વતંત્ર રીતે ઓડિટ કરવામાં આવે છે અને ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષક દ્વારા તેને પ્રમાણિત કરવામાં આવે છે.

રાજ્યના નાણાકીય હિસાબો અને વિનિયોગ હિસાબો પ્રસ્તુત અહેવાલ માટેની પાયાની માહિતી બને છે. અન્ય સ્ત્રોતોમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

- રાજ્યનું અંદાજપત્ર, એ નાણાકીય પરિમાણોની આકારણી અને ફાળવણીની પ્રાથમિકતાઓ અને તેની સામે અનુમાનો તથા સંબંધિત નિયમો અને નિયત કાર્યપદ્ધતિના અમલીકરણ અને અનુપાલનની અસરકારકતાની આકારણી; આ બંને માટે માહિતીનો મહત્વનો સ્ત્રોત બને છે;

- પ્રધાન મહાલેખાકાર (ઓડિટ-I) અને પ્રધાન મહાલેખાકાર (ઓડિટ-II), ગુજરાતની કચેરીઓ દ્વારા વર્ષ દરમિયાન રાજ્યના સચિવાલય તેમજ ક્ષેત્રીય સ્તરે હાથ ધરવામાં આવેલા ઓડિટના પરિણામો;
- વિભાગીય અને તિજોરી સત્તાધિકારીઓ પાસે રહેલી અન્ય માહિતી (હિસાબી અને સાથે વ્યવસ્થાપન માહિતી પ્રણાલી (MIS));
- અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામક, ગુજરાત પાસેથી રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની માહિતી અને રાજ્ય સંબંધિત અન્ય આંકડાશાસ્ત્રીય માહિતી; અને
- ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષકના વિવિધ ઓડિટ અહેવાલો.

ચૌદમા નાણા પંચ, પંદરમા નાણા પંચની ભલામણો, ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2005, ભારત સરકારની શ્રેષ્ઠ પ્રથાઓ અને માર્ગદર્શિકાના સંદર્ભમાં આ અહેવાલમાં વિશ્લેષણ હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. સરકારના જવાબો, પ્રાપ્ત થયેલ હોય ત્યાં, આ અહેવાલમાં યોગ્ય સ્થાનોએ સમાવવામાં આવ્યાં છે.

1.3 અહેવાલની સંરચના

રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિ પરના ઓડિટ અહેવાલનું માળખું નીચે મુજબના ચાર પ્રકરણોમાં સંરચિત છે:

પ્રકરણ - I	<p>વિહંગાવલોકન</p> <p>આ પ્રકરણ અહેવાલ અને અંતર્ગત માહિતીનો આધાર અને અભિગમ વર્ણવે છે અને સરકારના હિસાબોનું માળખું, અંદાજપત્રીય પ્રક્રિયાઓ, મુખ્ય સૂચકાંકોનું બૃહદ-નાણાકીય વિશ્લેષણ અને ખાધ/પુરાંત સહિત રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિનું વિહંગાવલોકન રજૂ કરે છે.</p>
પ્રકરણ -II	<p>રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિ</p> <p>આ પ્રકરણ રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિનું વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્ય રજૂ કરે છે, મુખ્ય નાણાકીય ઘટકોમાં અગાઉના વર્ષની તુલનાએ અતિ મહત્વના ફેરફારોનું વિશ્લેષણ કરે છે, 2017-18થી 2021-22ના સમયગાળા દરમિયાનના એકંદર વલણો, રાજ્યની ઋણની રૂપરેખા અને જાહેર હિસાબના મુખ્ય વ્યવહારો, રાજ્યના નાણાકીય હિસાબોના આધારે રજૂ કરે છે.</p>
પ્રકરણ - III	<p>અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન</p> <p>આ પ્રકરણ રાજ્યના વિનિયોગ હિસાબો પર આધારિત છે અને રાજ્યની વિનિયોગ અને ફાળવણીની પ્રાથમિકતાઓની સમીક્ષા કરે છે અને અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન સંબંધિત બંધારણીય જોગવાઈઓથી વિચલન પર અહેવાલ આપે છે.</p>
પ્રકરણ - IV	<p>હિસાબોની ગુણવત્તા અને નાણાકીય અહેવાલની પ્રથાઓ</p> <p>આ પ્રકરણ રાજ્ય સરકારના જુદા જુદા સત્તામંડળોએ રજૂ કરેલા હિસાબોની ગુણવત્તાની અને નિયત કરવામાં આવેલા નાણાકીય નિયમો અને નિયમનોના રાજ્ય સરકારના જુદા જુદા વિભાગીય અધિકારીઓ દ્વારા બિન-અનુપાલનની બાબતોની ચર્ચા કરે છે.</p>

પ્રકરણ - V

રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોની નાણાકીય કામગીરી

આ પ્રકરણ સરકારી કંપનીઓ, વૈધાનિક નિગમો અને સરકાર દ્વારા નિયંત્રિત અન્ય કંપનીઓની તેમના હિસાબો દ્વારા રજૂ થયા મુજબની નાણાકીય કામગીરીની ચર્ચા કરે છે.

1.4 સરકારના હિસાબોના માળખાનું અને અંદાજપત્રીય પ્રક્રિયાઓનું વિહંગાવલોકન

રાજ્ય સરકારના હિસાબો ત્રણ ભાગમાં રાખવામાં આવે છે.

1. રાજ્યની સંચિત નિધિ (ભારતના બંધારણની કલમ 266(1))

આ નિધિમાં રાજ્ય સરકારને પ્રાપ્ત થયેલું તમામ મહેસૂલ, રાજ્ય સરકાર દ્વારા લેવામાં આવેલી તમામ લોન (બજાર લોન, બોન્ડ, કેન્દ્ર સરકાર તરફથી મળેલ લોન, નાણાકીય સંસ્થાઓ પાસેથી મળેલ લોન, રાષ્ટ્રીય નાની બચત ભંડોળને આપેલી વિશેષ બાંધારણીઓ, વગેરે), ભારતીય રિઝર્વ બેંક દ્વારા આપવામાં આવેલી સાધનોપાય પેશગીઓ અને લોનની પરત ચૂકવણીઓમાં રાજ્ય સરકારને પ્રાપ્ત થયેલા તમામ નાણાનો સમાવેશ થાય છે. કાયદા અનુસાર અને ભારતના બંધારણની જોગવાઈ મુજબના હેતુઓ અને રીત સિવાય આ ભંડોળમાંથી કોઈ પણ નાણાનો વિનિયોગ કરી શકાય નહીં. ખર્ચના કેટલાક વર્ગો (એટલે કે બંધારણીય સત્તાધિકારીઓનો પગાર, લોનની પરત ચૂકવણી, વગેરે) રાજ્યના સંચિત નિધિ પર અભિયોગ બને છે (બિન-મતપાત્ર ખર્ચ) અને વિધાનસભા દ્વારા મતપાત્ર હોતા નથી. અન્ય તમામ ખર્ચ (મતપાત્ર ખર્ચ) વિધાનસભા દ્વારા મતપાત્ર હોય છે.

2. રાજ્યની આકસ્મિક નિધિ (ભારતના બંધારણની કલમ 267(2))

આ નિધિ એક અગ્રદાયના રૂપમાં હોય છે જેની સ્થાપના રાજ્યની વિધાનસભા કાયદા દ્વારા કરે છે અને રાજ્યપાલના હવાલે મૂકે છે. રાજ્યની વિધાનસભા દ્વારા આવા ખર્ચને અધિકૃતિ મળે ત્યાં સુધી અણધાર્યા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે આ નિધિમાંથી પેશગીઓ આપી શકાય છે. નિધિની ભરપાઈ ખર્ચને રાજ્યની સંચિત નિધિના સંબંધિત કાર્યલક્ષી મુખ્ય સદર ખાતે ઉધારીને કરવામાં આવે છે.

3. રાજ્યનો જાહેર હિસાબ (ભારતના બંધારણની કલમ 266(2))

ઉપરોક્ત ઉપરાંત, સરકાર દ્વારા અથવા તેના વતી પ્રાપ્ત થયેલા તમામ અન્ય જાહેર નાણા જેમાં સરકાર બેંકરની અથવા ટ્રસ્ટીની ભૂમિકા નિભાવે છે, તે જાહેર હિસાબમાં જમા કરવામાં આવે છે. જાહેર હિસાબમાં પરત ચૂકવણીપાત્ર જેવી કે નાની બચત અને ભવિષ્ય નિધિ, થાપણો (વ્યાજ સાથેની અને વ્યાજ વગરની), પેશગીઓ, અનામત ભંડોળ (વ્યાજ સાથે અને વ્યાજ વગર) ભરણાં અને ઉચ્ચક સદરો (જે બંને છેવટની નોંધ થાય ત્યાં સુધીના કામચલાઉ સદરો છે) તે સામેલ હોય છે. સરકાર પાસે ઉપલબ્ધ ચોખ્ખી રોકડ સિલકનો પણ જાહેર હિસાબમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જાહેર હિસાબ વિધાનસભાના મતને આધીન નથી.

ભારતમાં પ્રત્યેક નાણાકીય વર્ષની બાબતમાં સરકારની અંદાજીત આવક અને ખર્ચનું પત્રક રાજ્યની વિધાનસભાના ગૃહ અથવા ગૃહો સમક્ષ રજૂ કરવાની બંધારણીય જરૂરિયાત છે (કલમ 202). આ 'વાર્ષિક નાણાકીય પત્રક' મુખ્ય અંદાજપત્રીય દસ્તાવેજ બને છે. વધુમાં, અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી ખર્ચ અને અન્ય ખર્ચનો તફાવત સ્પષ્ટ કરવો જ જોઈએ.

મહેસૂલી આવકમાં કર આવક (પોતાના કરની આવક અને કેન્દ્રીય કરવેરા/જકાતમાં હિસ્સો), બિન-કર આવક અને ભારત સરકાર તરફથી મળતાં અનુદાનનો સમાવેશ થાય છે.

મહેસૂલી ખર્ચમાં સરકારના તમામ એવા ખર્ચ જે ભૌતિક અથવા નાણાકીય અસ્ક્યામતોના સર્જનમાં પરિણમતા નથી તે સામેલ હોય છે. તે એવા ખર્ચના સંબંધમાં હોય છે જે સરકારના વિભાગોની સામાન્ય કામગીરી અને વિવિધ સેવાઓ, સરકાર દ્વારા લેવામાં આવેલા ઋણ પર વ્યાજની ચૂકવણીઓ અને જુદી જુદી સંસ્થાઓને આપવામાં આવેલા અનુદાનો (અનુદાનોમાંના કેટલાક અસ્ક્યામતો ઉભી કરવા માટે હોય તો પણ) માટે કરવામાં આવ્યાં હોય.

મૂડી ખર્ચમાં સામેલ છે:

- ઋણ આવક: બજાર લોન, બોન્ડ, નાણાકીય સંસ્થાઓ પાસેથી લોન, સાધનોપાય પેશગીઓ અંતર્ગત ચોખ્ખા વ્યવહારો, કેન્દ્ર સરકાર તરફથી લોન અને પેશગીઓ, વગેરે; અને
- બિન-ઋણ આવક: વિનિવેશમાંથી ઉપજેલા નાણા, લોન અને પેશગીઓની વસૂલાત.

મૂડી ખર્ચમાં જમીનનું સંપાદન, મકાન, મશીનરી, સાધનસામગ્રી, શેરોમાં રોકાણ અને સરકાર દ્વારા જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો અને અન્ય જૂથોને લોન અને પેશગીઓ પર થયેલા ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે.

હાલમાં, સરકારમાં એક હિસાબી વર્ગીકરણની પદ્ધતિ છે જે કાર્યલક્ષી અને આર્થિક બન્ને છે.

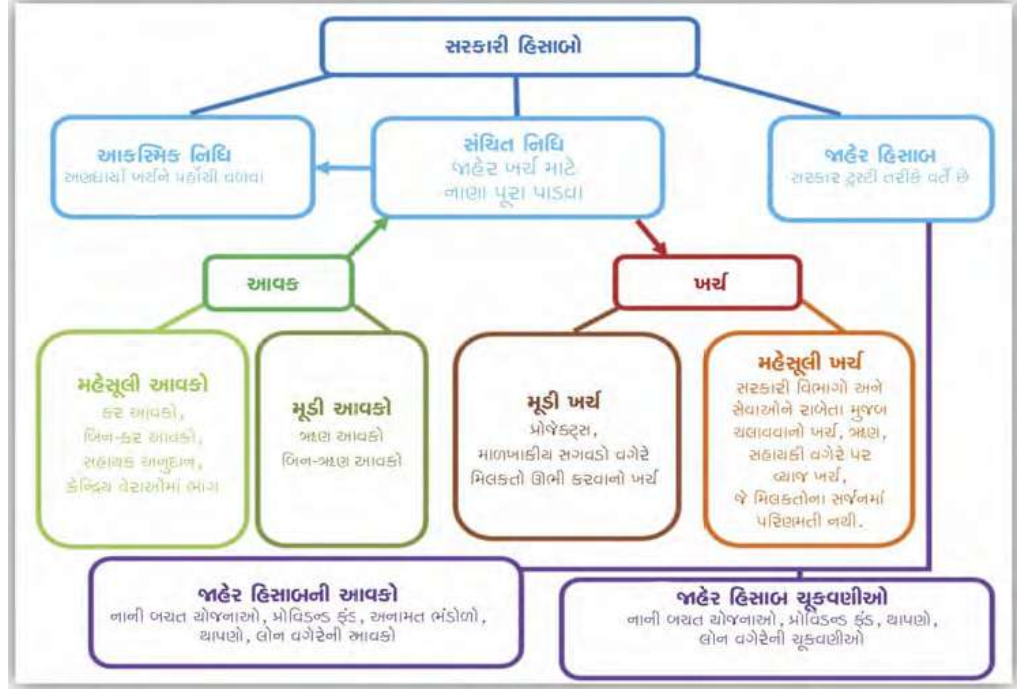
વ્યવહારોના લક્ષણ		વર્ગીકરણ
હિસાબ મહાનિયંત્રક (CGA) દ્વારા LMMH ² માં પ્રમાણિત	કામગીરી -શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરે / વિભાગ	અનુદાન હેઠળ મુખ્ય સદર (4-આંકડા)
	પેટા-કામગીરી	પેટા મુખ્ય સદર (2-આંકડા)
	કાર્યક્રમ	ગૌણ સદર (3-આંકડા)
રાજ્યો પાસે રહેલી સુગમતા	યોજના	પેટા સદર (2-આંકડા)
	પેટા-યોજના	વિગતવાર સદર (2-આંકડા)
	આર્થિક પ્રકાર/પ્રવૃત્તિ	હેતુ સદર- પગાર, ગૌણ કામો, વગેરે (2-આંકડા)

કાર્યલક્ષી વર્ગીકરણ આપણને વિભાગ, કામગીરી, પરિયોજના અથવા કાર્યક્રમ અને ખર્ચનો ઉદ્દેશ જણાવે છે. આર્થિક વર્ગીકરણ આ ચૂકવણીઓને મહેસૂલ, મૂડી, ઋણ, વગેરે તરીકે સંગઠિત કરવામાં

² કેન્દ્ર અને રાજ્યોના હિસાબોના મુખ્ય અને ગૌણ સદરોની યાદી.

સહાયરૂપ થાય છે. આર્થિક વર્ગીકરણ ચાર આંકડાના મુખ્ય સદરોના પ્રથમ આંકડામાં સમાવિષ્ટ તાર્કિક ક્રમાંકન દ્વારા મેળવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, 0 અને 1 મહેસૂલી આવક માટે છે, 2 અને 3 મહેસૂલી ખર્ચ માટે, વગેરે. આર્થિક વર્ગીકરણ કેટલાક હેતુ સદરોની અંતર્ગત વ્યાખ્યા અને વહેંચણી દ્વારા પણ મેળવી શકાય છે. દાખલા તરીકે જ્યારે “પગાર” હેતુ સદર એ મહેસૂલી ખર્ચ છે, “બાંધકામ” હેતુ સદર મૂડી ખર્ચ છે. અંદાજપત્રીય દસ્તાવેજોમાં વિનિયોગનો પ્રાથમિક એકમ હેતુ સદર છે.

આલેખ 1.2: સરકારના હિસાબોનું માળખું

કાર્યલક્ષી વર્ગીકરણમાં; આવક અને ખર્ચને આર્થિક વર્ગોમાં ગોઠવવા, સરકારના વ્યવહારોને મહેસૂલ અને મૂડી (જાહેર ઋણ, લોન અને પેશગીઓ સહિત) વર્ગોમાં વિભાજીત કરવા, કર આવક બીજી અન્ય આવક અને સહાયક અનુદાનમાંથી આવક જેવા ક્ષેત્રોમાં વર્ગીકરણ તથા પેટા-ક્ષેત્રો જેવા કે આવક અને ખર્ચ પરનો વેરો, નાણાકીય સેવાઓ, વગેરેમાં વર્ગીકૃત કરવાનો સમાવેશ થાય છે. ખર્ચની બાજુએ પણ, વ્યવહારોને સામાન્ય સેવાઓ, આર્થિક સેવાઓ, સામાજિક સેવાઓ અને સહાયક અનુદાન અને ફાળો જેવા ક્ષેત્રોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે અને આ ક્ષેત્રો હેઠળના હિસાબોના મુખ્ય સદરોમાં પેટા-વિભાજીત કરવામાં આવે છે.

સંચિત નિધિ અંતર્ગત હિસાબોના મુખ્ય સદરો સામાન્ય રીતે સરકારની 'કામગીરી' જેવી કે 'આરોગ્ય' ને દર્શાવે છે, જ્યારે તેમના તાબાના ગૌણ સદરો મુખ્ય સદર દ્વારા રજૂ થતી કામગીરીના ઉદ્દેશો પરિપૂર્ણ કરવા માટે હાથ ધરવામાં આવતા 'કાર્યક્રમ' ની ઓળખ છે. કોઈ એક કાર્યક્રમમાં સંખ્યાબંધ પરિયોજનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ સમાવિષ્ટ હોય છે અને સામાન્ય રીતે આ ગૌણ-સદર નીચેના 'પેટા-સદર' ને દર્શાવે છે. પેટા-સદરની નીચેનું 'વિગતવાર સદર' પ્રાથમિક રીતે ખર્ચની બાબત મુજબ નિયંત્રણ અર્થે હોય છે અને 'પગાર', 'કચેરી ખર્ચ', 'સહાયક અનુદાન', વગેરે બાબતો પર પરિયોજના અથવા પ્રવૃત્તિ પર કરવામાં આવેલા ખર્ચનો ઉદ્દેશ અથવા પ્રકાર દર્શાવે છે.

ભંડોળ-આધારિત સરકારી હિસાબીકરણ વ્યવહારોના કાર્યલક્ષી અને આર્થિક વર્ગીકરણની સાથે મળીને, સરકારની પ્રવૃત્તિઓ/વ્યવહારોનું ઉંડાણથી વિશ્લેષણ કરવાનું સરળ કરે છે અને જાહેર નાણાકીય પરિસ્થિતિ પર વિધાનસભાની દેખરેખને શક્ય બનાવે છે.

અંદાજપત્રીય પ્રક્રિયાઓ

ભારતના બંધારણની કલમ 202 અનુસાર, રાજ્યના રાજ્યપાલ વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકના (અંદાજપત્ર તરીકે સંદર્ભિત) રૂપમાં નાણાકીય વર્ષ માટે રાજ્યની અંદાજીત આવક અને ખર્ચનું એક પત્રક રાજ્ય વિધાનસભા સમક્ષ મુકવા સબબ કાર્યવાહી કરે છે.

કલમ 203 અનુસાર, આ પત્રક અનુદાનો/વિનિયોગો માટે માંગણા સ્વરૂપે રાજ્ય વિધાનસભામાં રજૂ કરવામાં આવે છે અને તે મંજૂર થયા બાદ વિધાનસભા દ્વારા કલમ 204 હેઠળ વિનિયોગ વિધેયક પસાર કરવામાં આવે છે, જેથી સંચિત નિધિમાંથી જરૂરી નાણા વિનિયોગ માટે પૂરા પાડી શકાય.

ફકરા 1.2માં ઉલ્લેખ કર્યા મુજબ, નાણાકીય હિસાબો અને વિનિયોગ હિસાબોમાં રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિ પરના ઓડિટ અહેવાલ તૈયાર કરવા માટેની મૂળ માહિતી સમાયેલી હોય છે. આ હિસાબો ભારતીય રિઝર્વ બેંક દ્વારા કરવામાં આવેલ આંતર-સરકારી અને અન્ય સમાયોજન સહિત વર્ષ 2021-22 દરમિયાન રાજ્યની વાસ્તવિક આવક અને ખર્ચ પર આધારિત છે. આ આવક અને ખર્ચ અંદાજપત્રમાં અંદાજવામાં આવેલા હોય છે અને ખર્ચને રાજ્ય વિધાનસભા દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા હોય છે એ બાબતને ધ્યાને લેતાં 2021-22 માટેના રાજ્યના અંદાજપત્રનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવાનું અને અંદાજપત્રમાં કરવામાં આવેલા અનુમાનોના સંદર્ભમાં વર્ષ દરમિયાનની વાસ્તવિક આવક અને ખર્ચનું વિશ્લેષણ કરવાનું જરૂરી છે.

ગુજરાત અંદાજપત્ર નિયમાવલી, અંદાજપત્ર ઘડવાની પ્રક્રિયાની વિગતો પૂરી પાડે છે અને રાજ્ય સરકારને અંદાજપત્રીય અંદાજો તૈયાર કરવામાં અને તેના ખર્ચની પ્રવૃત્તિઓ પર દેખરેખ રાખવામાં માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. 2021-22ના અંદાજપત્રની રચના કરતી વખતે રાજ્ય સરકારે પ્રાથમિકતાવાળા ક્ષેત્રો માટે અંદાજપત્રીય જોગવાઈ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા સાથે ‘પરિણામલક્ષી અંદાજપત્ર’ (સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા નિયત કરેલ ટકાઉ વિકાસલક્ષી ધ્યેયોને અનુરૂપ) અને ‘જેન્ડર અંદાજપત્ર’ પર ભાર મુકવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું.

2014-15થી રાજ્ય ‘પરિણામલક્ષી અંદાજપત્ર’ તૈયાર કરતું આવ્યું છે છતાં, તેણે સંબંધિત અંદાજપત્રમાં કરવામાં આવેલા અનુરૂપ અનુમાનો સાથે વિવિધ અંદાજપત્રીય દરમિયાનગીરીના વાસ્તવિક પરિણામોનું આકલન કરવાનું હજી બાકી છે. આ કારણોસર 2020-21ના અંદાજપત્રમાં અનુમાનિત પરિણામોની સામે વાસ્તવિક સિધ્ધિઓ માર્ચ 2022 સુધી વિધાનસભા સમક્ષ મુકવામાં આવી ન હતી.

રાજ્ય સરકારના અંદાજપત્ર અને અન્ય અંદાજપત્રીય પહેલોના અમલીકરણની ઓડિટ તપાસના પરિણામોની વિગતો આ અહેવાલના પ્રકરણ IIIમાં આપી છે.

1.4.1 નાણાકીય પરિસ્થિતિની ઝલક

કોઠો 1.2 વર્ષ 2020-21 અને 2021-22 માટે વાસ્તવિક નાણાકીય પરિણામોની તુલનાએ વર્ષ 2021-22 માટે અંદાજપત્રીય અંદાજોની ઝલક રજૂ કરે છે.

કોઠો 1.2: વાસ્તવિક નાણાકીય પરિણામોની તુલનાએ અંદાજપત્રીય અંદાજોની ઝલક

(₹ કરોડમાં)

ક્રમાંક	ઘટકો	2020-21	2021-22	2021-22	અંદાજપત્રીય અંદાજો સામે ખરેખર મૂલ્યોની ટકાવારી	રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની સામે ખરેખર મૂલ્યોની ટકાવારી
		વાસ્તવિક	વાસ્તવિક	અંદાજપત્રીય અંદાજો	2021-22	
1	કર આવક	90,484.71	1,28,783.85	1,34,854.27	95.50	6.62
	(i) પોતાની કર આવક	70,266.18	97,678.07	1,11,692.60	87.45	5.02
	(ii) કેન્દ્રીય કરવેરા/જકાતમાં હિસ્સો	20,218.53	31,105.78	23,161.67	134.30	1.60
2	બિન-કર આવક	10,492.66	14,018.26	16,801.51	83.43	0.72
3	સહાયક અનુદાન અને ફાળો	27,178.29	24,027.59	16,313.62	147.29	1.24
4	મહેસૂલી આવક (1+2+3)	1,28,155.66	1,66,829.70	1,67,969.40	99.32	8.58
5	લોન અને પેશગીઓની વસૂલાત	155.61	155.34	250.00	62.14	0.01
6	અન્ય આવક	9,967.85	0.00	0.00	-	0.00
7	ઋણ અને અન્ય જવાબદારીઓ ³	40,438.35	22,692.31	30,783.10	73.72	1.17 ⁴
8	મૂડી આવક (5+6+7)	50,561.81	22,847.65	31,033.10	73.62	1.18
9	કુલ આવક (4+8)	1,78,717.47	1,89,677.35	1,99,002.50	95.31	9.76
10	મહેસૂલી ખર્ચ, જે પૈકી	1,50,703.58	1,60,421.27	1,66,760.80	96.20	8.25
11	વ્યાજની ચૂકવણીઓ	24,203.19	25,187.78	25,921.97	97.17	1.30
12	મૂડી ખર્ચ, જે પૈકી	28,013.89	29,256.08	32,241.70	90.74	1.50
13	મૂડી જોગવાઈ	26,780.46	28,185.04	30,815.67	91.46	1.45

³ ઋણ અને અન્ય જવાબદારીઓ = જાહેર ઋણની ચોખ્ખી બાકી (આવક-ચૂકવણીઓ) + ચોખ્ખી આકસ્મિક નિધિ + જાહેર હિસાબની ચોખ્ખી બાકી (આવક - ચૂકવણીઓ) + ખુલતી અને બંધ રોક સિલકની ચોખ્ખી બાકી.

⁴ ભારત સરકારના ખર્ચ વિભાગ પ્રમાણે, નાણા પંચ, વગેરે દ્વારા જે કોઈ પણ ધોરણે નિયત કરવામાં આવે તે હેઠળ રાજ્ય સરકાર ધ્વારા વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા (Special window) અંતર્ગત લેવામાં આવેલ એક પછી એક ધિરાણ ઋણ નહિ ગણવામાં આવે. આથી, માલ અને સેવા કરના નુકશાનીના વળતર માં ઘટાડાને કારણે 2020-21 માં આપવામાં આવેલ ₹ 9,222 કરોડ અને 2021-22 માં આપવામાં આવેલ ₹ 13,040 ની લોનને અહીં જાહેર દેવા રૂપે ગણવામાં આવ્યું નથી.

ક્રમાંક	ઘટકો	2020-21	2021-22	2021-22	અંદાજપત્રીય અંદાજો સામે ખરેખર મૂલ્યોની ટકાવારી	રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની સામે ખરેખર મૂલ્યોની ટકાવારી
		વાસ્તવિક	વાસ્તવિક	અંદાજપત્રીય અંદાજો	2021-22	
14	લોન અને પેશગીઓ	1,233.43	1,071.04	1,426.03	75.11	0.06
15	કુલ ખર્ચ (10+12)	1,78,717.47	1,89,677.35	1,99,002.50	95.31	9.76
16	મહેસૂલી ખાધ (-)/પુરાંત (+) (4-10)	(-) 22,547.92	(+)6,408.43	(+)1,208.60	530.24	0.33
17	રાજકોષીય ખાધ {(4+5+6)-15}	(-) 40,438.35	(-)22,692.31	(-)30,783.10	73.72	(-)1.17
18	પ્રાથમિક ખાધ (17-11)	(-) 16,235.16	2,495.47	(-)4,861.13	(-)51.34	0.13

સ્રોત: 2021-22 માટેનું અંદાજપત્રીય પ્રકાશન સં. 1 અને જે તે વર્ષોના નાણાકીય હિસાબો.

માલ અને સેવા કર વળતર એ રાજ્ય સરકારની માલ અને સેવા કર (રાજ્યોને વળતર) અધિનિયમ, 2017 હેઠળ આવક છે. જોકે, માલ અને સેવા કર નુકશાનીના વળતર રૂપે મળેલા મહેસૂલી આવકના ₹ 8,328.55 કરોડ (નાણાકીય વર્ષ 2017-18 માટે ₹ 121.34 કરોડ અને નાણાકીય વર્ષ 2020-21 માટે ₹ 8,207.21 કરોડ) ઉપરાંત વર્ષ 2021-22 દરમિયાન માલ અને સેવા કર વળતર ભંડોળમાં પૂરતી સિલક ન હોવાને કારણે ગુજરાતને રાજ્ય સરકારની જાહેર ઋણની આવક હેઠળ પણ ₹ 13,040.21 કરોડ એક પછી એક લોન તરીકે મળ્યા હતાં, જેની રાજ્યને માથે પરત ચૂકવણીની કોઈ જવાબદારી ન હતી. આ ગોઠવણને કારણે, વર્ષ 2021-22 દરમિયાનની ₹ 6,408.43 કરોડની મહેસૂલી પુરાંત અને ₹ 22,692.31 કરોડની રાજકોષીય ખાધને ₹ 13,040.21 કરોડના માલ અને સેવા કરના વળતરના બદલામાં મળેલ ઋણની આવકની સાપેક્ષમાં જોવું જોઈએ.

1.4.2 સરકારની અસ્ક્યામતો અને જવાબદારીઓની ઝલક

સરકારના હિસાબો સરકારની નાણાકીય જવાબદારીઓ અને કરવામાં આવેલા ખર્ચમાંથી ઉભી કરેલી અસ્ક્યામતોનો સમાવેશ કરે છે. જવાબદારીઓમાં મુખ્યત્વે આંતરિક ઋણ, ભારત સરકાર તરફથી લોન અને પેશગીઓ, જાહેર હિસાબની આવક અને અનામત ભંડોળનો સમાવેશ થાય છે. અસ્ક્યામતોમાં મુખ્યત્વે મૂડી જોગવાઈ અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા આપવામાં આવેલી લોન, પેશગીઓ અને રોકડ સિલક સામેલ હોય છે. કોઠો 1.3 સરકારની અસ્ક્યામતો અને જવાબદારીઓની સ્થિતિનો સારાંશ આપે છે

કોઠો 1.3: અસ્ક્યામતો અને જવાબદારીઓની સ્થિતિનો સારાંશ

(₹ કરોડમાં)

જવાબદારીઓ				અસ્ક્યામતો				
	2020-21	2021-22	ટકામાં વધારો		2020-21	2021-22	ટકામાં વધારો	
સંચિત નિધિ								
A	આંતરિક ઋણ	2,90,030.39*	2,99,805.60	3.37	a એકંદર મૂડી જોગવાઈ	3,05,217.56*	3,33,402.60	9.23
B	ભારત સરકાર તરફથી લોન અને પેશગીઓ	17,998.91*	30,756.10	70.88	b લોન અને પેશગીઓ	12,235.46*	13,151.16	7.48
આકસ્મિક નિધિ								
આકસ્મિક નિધિ	200.00	200.00	0.00	આકસ્મિક નિધિ	0.00	0.00	0.00	
જાહેર હિસાબ								
A	નાની બચતો, ભવિષ્ય નિધિ, વગેરે	10,445.80	10,179.77	(-)2.55	a પેશગીઓ	0.70	0.70	0.00
B	થાપણો	36,955.05	36,892.11	(-)0.17	b ઉચ્ચક અને પ્રકીર્ણ	4,031.51*	564.65	(-)85.99
C	અનામત ભંડોળ	7,984.33*	10,744.87	34.57	રોકડ સિલક (અંકિત કરેલા ભંડોળોમાં રોકાણ સહિત)	15,847.93*	20,676.21	30.47
D	ભરણાં	866.65	961.12	10.90				
					કુલ	3,37,333.16*	3,67,795.32	9.03
					આવકની સામે ખર્ચમાં ઉત્તરોત્તર વધુ ⁵	27,147.97*	21,744.25	(-)19.90
	કુલ	3,64,481.13*	3,89,539.57	6.88	કુલ	3,64,481.13*	3,89,539.57	6.88

સ્રોત: સંબંધિત વર્ષોના નાણાકીય હિસાબો.

* આંકડાઓમાં ફેરફાર પ્રોજેક્ટોમાં સુધારાઓના કારણે છે.

1.5 રાજકોષીય સિલક: ખાધ અને કુલ ઋણના લક્ષ્યાંકોની સિધ્ધિઓ

બારમાં નાણાપંચની ભલામણોના અનુસંધાનમાં રાજકોષીય સ્થિરતા અને ટકાઉપણું સુનિશ્ચિત કરવા, જાહેર નાણાના વ્યવસ્થાપનમાં કાર્યક્ષમતા અને પારદર્શિતા વધારવા, પર્યાપ્ત મહેસૂલી પુરાંત હાંસલ કરીને સંસાધનોની ઉપલબ્ધતામાં વધારો કરવો, રાજકોષીય ખાધ ઘટાડવી અને

⁵ આવકની સામે ખર્ચનો સંચિત અધિક = અગાઉના વર્ષની આવકની સામે ખર્ચનો સંચિત અધિક + જૂની બાકી સિલકો દૂર કરવા માટે ગોઠવણ - મહેસૂલી પુરાંત

નાણાકીય નીતિના અસરકારક અમલ અને વિવેકપૂર્ણ ઋણ વ્યવસ્થાપનમાં આવતા અવરોધો દૂર થાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે કેન્દ્રીય રાજકોષીય જવાબદારી અને અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન અધિનિયમ, 2003ને (FRBM Act) અનુસરીને રાજ્ય સરકારે ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2005 (GFR Act) ઘડ્યો હતો.

ગુજરાત નાણાકીય જવાબદારી અધિનિયમ 2009, 2011 અને 2021માં સુધારવામાં આવ્યો હતો. 2011માં, તે 13માં નાણા પંચની ભલામણોનો સમાવેશ કરવા માટે સુધારવામાં આવ્યો હતો. 14માં નાણા પંચે ભલામણ કરી હતી કે રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની સામે રાજકોષીય ખાધની લક્ષ્યાંકિત ત્રણ ટકાની મર્યાદા કેટલાક માપદંડોના આધારે વધારીને 3.5 ટકા કરી શકાય. આમ છતાં, રાજ્ય સરકાર ત્રણ ટકાની મર્યાદાની ઘણી અંદર હોવાથી, તેણે 2011ના ગુજરાત નાણાકીય જવાબદારી અધિનિયમમાં કોઈ સુધારા કર્યા ન હતાં. 2021માં, રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની સામે રાજકોષીય ખાધ માટેનો લક્ષ્યાંક સુધારીને 2020-21 માટે પાંચ ટકા કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2011માં નિયત બાકીના લક્ષ્યાંકોને અનુસરવાનું ચાલુ છે. ત્યારબાદના વર્ષોમાં, રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની સામે રાજકોષીય ખાધની લક્ષ્યાંકિત મર્યાદા ત્રણ ટકા રહી હતી.

1.5.1 રાજકોષીય લક્ષ્યાંકોની સામે સિધ્ધિઓના વલણોનું વિશ્લેષણ

ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2005 મુજબ, રાજ્ય સરકારે 2007-08 સુધીમાં મહેસૂલી ખાધ નાબૂદ કરવાની હતી અને ત્યારબાદ મહેસૂલી પુરાંત જાળવવાની હતી; 2008-09 સુધીમાં રાજકોષીય ખાધ રાજ્યના અનુમાનિત એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનના ત્રણ ટકા સુધી ઘટાડવાની હતી અને ત્યાબાદ એજ સ્તરે જાળવી રાખવાની હતી. નાણાકીય વર્ષ 2020-21 માટે જાન્યુઆરી 2021માં આ પાંચ ટકા સુધી વધારવામાં આવી હતી. પછીના વર્ષોમાં, એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની સામે રાજકોષીય ખાધ માટેની લક્ષ્યાંકિત મર્યાદા ત્રણ ટકા રહી હતી. અધિનિયમમાં વધુમાં એવી કલ્પના કરવામાં આવી હતી કે રાજ્ય સરકાર રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદન અને જાહેર ઋણનો ગુણોત્તર 2011-12 સુધીમાં 27.10 ટકાની મર્યાદામાં લાવશે અને ત્યારબાદ તેને જાળવી રાખશે. ઉપરાંત, રાજ્ય સરકાર બાકી બાયંધરીઓ 2007-08 સુધીમાં ₹ 16,000 કરોડની મર્યાદામાં લાવશે એવું અપેક્ષિત હતું.

ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમમાં નિયત કરેલા મુખ્ય નાણાકીય માપદંડોની તુલનાએ છેલ્લા પાંચ વર્ષ (2017-22) દરમિયાન સિધ્ધિઓના વલણનું વિશ્લેષણ કોઠા 1.4માં આપ્યું છે.

કોઠો 1.4: 2017-22 દરમિયાન અધિનિયમમાં નિયત કરેલા મુખ્ય રાજકોષીય માપદંડોના વલણનું વિશ્લેષણ

રાજકોષીય માપદંડો	અધિનિયમમાં નિયત રાજકોષીય લક્ષ્યાંકો	સિધ્ધિ (₹ કરોડમાં)				
		2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22
મહેસૂલી ખાધ (-) / પુરાંત (+) (₹ કરોડમાં)	મહેસૂલી પુરાંત	5,231.61 ✓	3,211.97 ✓	1,944.85 ✓	(-)22,547.92 ✗	6,408.43 ✓
રાજકોષીય ખાધ (-) / પુરાંત (રાજ્યના એકંદર ઘરેલું ઉત્પાદનના ટકા રૂપે)	ત્રણ ટકા ⁶	(-)21,366.43 (-1.61) ✓	(-)26,365.03 (-1.77) ✓	(-)24,581.45 (-1.51) ✓	(-)40,438.35 (-2.44) ✓	(-)22,692.31 (-1.17) ✓
રાજ્યના એકંદર ઘરેલું ઉત્પાદન અને કુલ જાહેર દેવાનો ગુણોત્તર (ટકા)	27.10 ટકા	16.00 ✓	16.10 ✓	16.39 ✓	18.04 ⁷ ✓	15.86 ⁸ ✓
બાકી બાયંધરીઓ	₹ 16,000 કરોડથી નીચે	4,834 ✓	4,699 ✓	4,462 ✓	3,656 ✓	3,044 ✓

સ્રોત: સંબંધિત વર્ષોના અંદાજપત્રીય પ્રકાશન અને નાણાકીય હિસાબો.

ઉપર જોઈ શકાય છે એ મુજબ, રાજ્ય સરકારે 2020-21માં મહેસૂલી પુરાંત સિવાયના ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમમાં પરિકલ્પિત તમામ ચાર મુખ્ય રાજકોષીય માપદંડો છેલ્લા પાંચ વર્ષો દરમિયાન હાંસલ કર્યાં હતાં.

જાહેર ઋણ અને રાજ્યના ઘરેલું ઉત્પાદનનો ગુણોત્તર (15.86 ટકા), કુલ જાહેર ઋણમાંથી માલ અને સેવા કરના વળતર રૂપે ઋણ આવક હેઠળ એક પછી એક લોન તરીકે 2020-21 અને 2021- 22 દરમિયાન મળેલા અનુક્રમે ₹ 9,222 કરોડ અને ₹ 13,040 કરોડને બાદ કરીને ગણવામાં આવ્યો છે કારણ કે ભારત સરકારના ખર્ચ વિભાગે નક્કી કર્યાં પ્રમાણે, નાણા પંચ દ્વારા જે કોઈ પણ ધોરણો નિયત કરવામાં આવે તે હેઠળ તેને રાજ્યનું ઋણ ગણવામાં નહિ આવે.

⁶ 2020-21 માટે પાંચ ટકા

⁷ ભારત સરકારના ખર્ચ વિભાગ પ્રમાણે, નાણા પંચ, વગેરે દ્વારા જે કોઈ પણ ધોરણો નિયત કરવામાં આવે તે હેઠળ વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા (Special window) અંતર્ગત લેવામાં આવેલ ધિરાણ રાજ્ય સરકારનું ઋણ નહિ ગણવામાં આવે. આથી, માલ અને સેવા કરના વળતરમાં ઘટાડાને કારણે લેવામાં આવેલ ₹ 9,222 કરોડની એક પછી એક લોનને જાહેર દેવા રૂપે અને બાકી જવાબદારીરૂપે અહીં ગણવામાં આવ્યું નથી.

⁸ ભારત સરકારના ખર્ચ વિભાગ પ્રમાણે, નાણા પંચ, વગેરે દ્વારા જે કોઈ પણ ધોરણો નિયત કરવામાં આવે તે હેઠળ વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા (Special window) અંતર્ગત લેવામાં આવેલ ધિરાણ રાજ્ય સરકારનું ઋણ નહિ ગણવામાં આવે. આથી, માલ અને સેવા કરના વળતરમાં ઘટાડાને કારણે 2020-21માં લેવામાં આવેલ ₹ 9,222 કરોડની અને 2021-22માં લેવામાં આવેલ ₹ 13,040 કરોડની એક પછી એક લોનને જાહેર દેવા રૂપે અને બાકી જવાબદારી રૂપે અહીં ગણવામાં આવ્યું નથી.

1.5.2 ચાલુ વર્ષના ખરેખર મૂલ્યો સાથે MTFPSમાં અનુમાનિત રાજકોષીય માપદંડોના લક્ષ્યાંકોની સરખામણી

2021-22માં રાજ્ય વિધાનસભામાં રજૂ કરવામાં આવેલા MTFPSમાં અનુમાનિત રાજકોષીય માપદંડોના લક્ષ્યાંકોની ખરેખર મૂલ્યો સાથે સરખામણી અને વધઘટનું પ્રમાણ કોઠા 1.5માં દર્શાવ્યા છે.

કોઠો 1.5: 2021-22 દરમિયાન MTFPSમાં કરેલા અનુમાનોની સરખામણીએ ખરેખર મૂલ્યો
(₹ કરોડમાં)

ક્રમાંક	રાજકોષીય ચલાંકો	MTFPS મુજબ અનુમાનો	ખરેખર મૂલ્યો (2021-22)	વધઘટ (ટકામાં)
1	પોતાની કર આવક	1,11,692.60	97,678.07	(-)12.55
2	બિન-કર આવક	16,801.51	14,018.26	(-)16.57
3	કેન્દ્રીય કરવેરામાં હિસ્સો	23,161.67	31,105.78	34.30
4	ભારત સરકાર તરફથી સહાયક અનુદાન	16,313.62	24,027.59	47.29
5	મહેસૂલી આવક (1+2+3+4)	1,67,969.40	1,66,829.70	(-)0.68
6	મૂડી આવક ⁹	50,751.00	47,123.76	(-)7.15
7	મહેસૂલી ખર્ચ	1,66,760.80	1,60,421.27	(-)3.80
8	મહેસૂલી ખાધ (-)/ પુરાંત (+) (5-7)	1,208.60	6,408.43	430.24
9	રાજકોષીય ખાધ (-)/ પુરાંત (+)	(-)30,783.10	(-)22,692.31	(-)26.28
10	પ્રાથમિક ખાધ (-)/પુરાંત (+)	(-)4,861.13	2,495.47	(-)151.34
11	જાહેર ઋણ-રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનનો ગુણોત્તર (ટકામાં)	17.40	15.86*	(-)8.85
12	પ્રવર્તમાન ભાવોએ રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનનો વૃદ્ધિ દર (ટકા)	(-)0.27	17.40	(-)6537.31

સ્ત્રોત:અંદાજપત્રીય પ્રકાશન નં. 1 અને 30 2021-22 માટે અને નાણાકીય હિસાબો

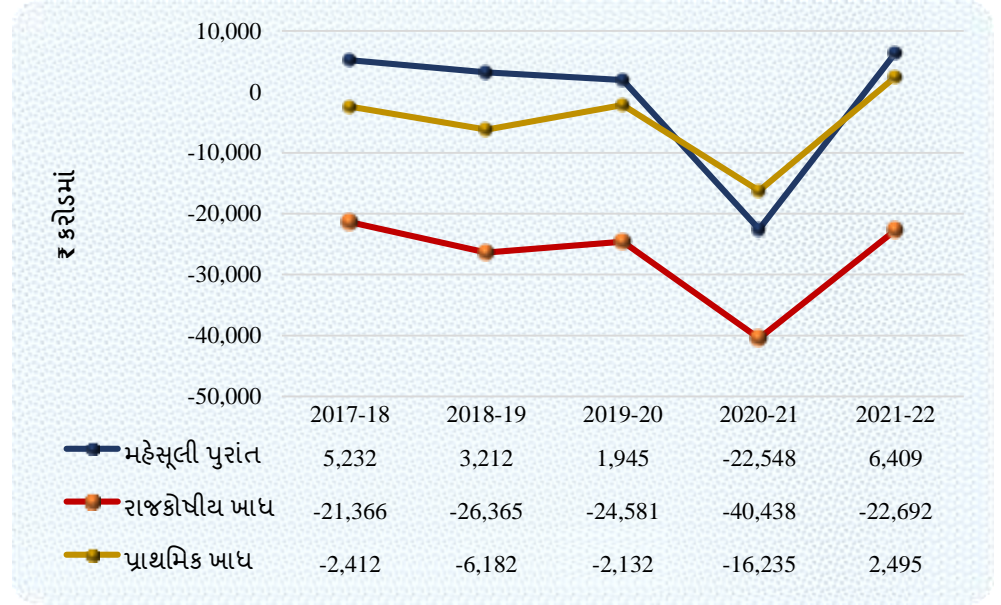
* માલ અને સેવા કરના વળતર રૂપે એક પછી એક લોન તરીકે 2020-21માં મળેલી ₹ 9,222 કરોડની અને 2021-22માં મળેલી ₹ 13,040.21 કરોડની ઋણ આવકની, કુલ બાકી જવાબદારીઓમાંથી બાદબાકી કરીને મેળવેલી રકમ.

ઉપરના કોઠામાંથી જોઈ શકાય છે એ મુજબ, MTFPSમાં કરેલા અનુમાનોની તુલનાએ 2021-22 દરમિયાન માત્ર ભારત સરકાર તરફથી સહાયક અનુદાન, કેન્દ્રીય કરવેરામાં હિસ્સો, મહેસૂલી પુરાંત, જાહેર ઋણ-રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનના ગુણોત્તર અને રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનના વૃદ્ધિ દરમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો હતો. 2021-22માં પોતાની કર આવક, બિન-કર આવક, અને મૂડી આવકના લક્ષ્યાંકો હાંસલ થયા ન હતાં.

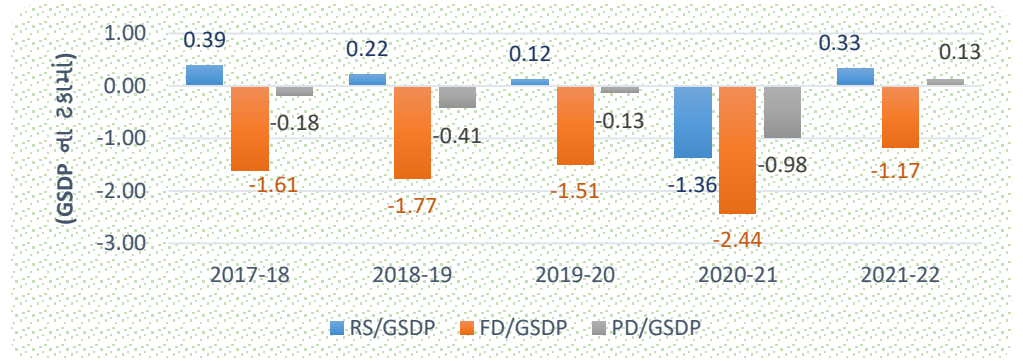
⁹ મૂડી આવક = જાહેર ઋણની આવક + પ્રકીર્ણ મૂડી આવક + લોન અને પેશગીઓની વસૂલાત

પાંચ વર્ષના સમયગાળા માટે (2017-22) પુરાંત/ખાધના વલણો આલેખ 1.3માં; રાજ્યના એકંદર ઘરેલુ ઉત્પાદનની સાપેક્ષે પુરાંત/ખાધના વલણો આલેખ 1.4માં; અને રાજકોષીય જવાબદારીઓ અને રાજ્યના એકંદર ઘરેલુ ઉત્પાદનના વલણો આલેખ 1.5માં આપ્યા છે.

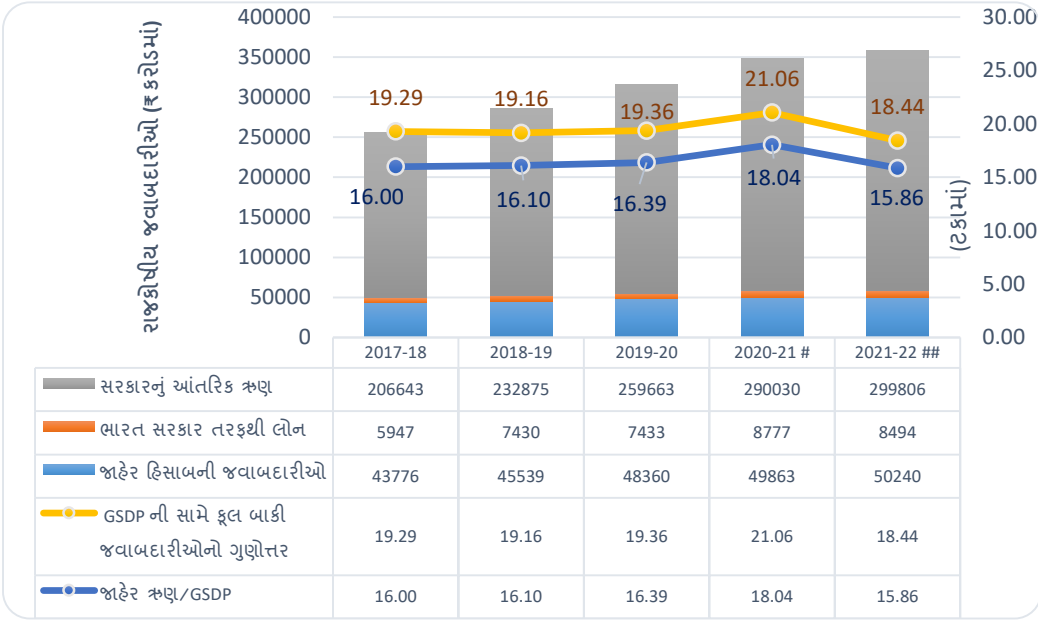
આલેખ 1.3: પુરાંત/ખાધના વલણો

આલેખ 1.4: રાજ્યના એકંદર ઘરેલુ ઉત્પાદનના સાપેક્ષે પુરાંત/ખાધના વલણો

આલેખ 1.5: રાજકોષીય જવાબદારીઓ અને રાજ્યના એકંદર ઘરેલુ ઉત્પાદનના વલણો

ભારત સરકારના ખર્ચ વિભાગ પ્રમાણે, નાણા પંચ, વગેરે દ્વારા જે કોઈ પણ ધોરણો નિયત કરવામાં આવે તે હેઠળ વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા (Special window) અંતર્ગત લેવામાં આવેલ ધિરાણ રાજ્ય સરકારનું ઋણ નહિ ગણવામાં આવે. આથી, માલ અને સેવા કરના વળતરમાં ઘટાડાને કારણે લેવામાં આવેલ ₹ 9,222 કરોડની એક પછી એક લોનને જાહેર દેવા રૂપે અને બાકી જવાબદારીરૂપે અહી ગણવામાં આવ્યું નથી.

ભારત સરકારના ખર્ચ વિભાગ પ્રમાણે, નાણા પંચ, વગેરે દ્વારા જે કોઈ પણ ધોરણો નિયત કરવામાં આવે તે હેઠળ વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા (Special window) અંતર્ગત લેવામાં આવેલ ધિરાણ રાજ્ય સરકારનું ઋણ નહિ ગણવામાં આવે. આથી, માલ અને સેવા કરના વળતરમાં ઘટાડાને કારણે 2020-21માં લેવામાં આવેલ ₹ 9,222 કરોડની અને 2021-22માં લેવામાં આવેલ ₹ 13,040 કરોડની એક પછી એક લોનને જાહેર દેવા રૂપે અને બાકી જવાબદારી રૂપે અહી ગણવામાં આવ્યું નથી.

1.6 ઓડિટમાં તપાસ બાદ ખાધ અને કુલ ઋણ

ઓડિટ તપાસમાં ઉજાગર થયું હતું કે, હિસાબોમાં ખોટું વર્ગીકરણ અને અંદાજપત્ર બહાર નાણાકીય વ્યવહારો જોવામાં આવ્યા હતાં જેણે કુલ ખાધ અને ઋણના આંકડાઓને અસર કરી હતી. ઓડિટ તપાસ બાદના ઋણના આંકડા નીચે જણાવવામાં આવ્યાં છે:

1.6.1 ઓડિટમાં તપાસ બાદ ખાધ

મહેસૂલી ખર્ચનું મૂડી ખર્ચ તરીકે ખોટું વર્ગીકરણ અને અંદાજપત્રની બહારના વ્યવહારો ખાધના આંકડાઓને અસર કરે છે. ઉપરાંત, જવાબદારીઓ વિલંબિત કરવી, સેસ/રોયલ્ટી સંચિત નિધિમાં જમા ન કરવી, નવી પેન્શન યોજનામાં ઓછું ભંડોળ આપવું, ડૂબત અને વિમોચન ભંડોળમાં (redemption funds) ઓછો ફાળો જમા કરવો, વગેરે પણ મહેસૂલી અને રાજકોષીય ખાધના આંકડાઓને અસર કરે છે. ખાધના વાસ્તવિક આંકડા મેળવવા માટે, આવી અનિયમિતતાઓની અસરને ઉલટાવવી જરૂરી છે.

કોઠો 1.6 રાજ્ય સરકાર દ્વારા 2021-22 દરમિયાન ભંડોળમાં ફાળો ઓછો જમા કરવો/ન કરવો અને અયોગ્ય વર્ગીકરણ/નોંધણી હિસાબમાં લીધા બાદની ખરેખર પુરાંત/ખાધની આકારણી કરે છે.

કોઠો 1.6: ખરેખર મહેસૂલી અને રાજકોષીય ખાધ

વિગતો	મહેસૂલી પુરાંત પર અસર [ઓછી દર્શાવેલી(-) / અધિક દર્શાવેલી(+)] (₹ કરોડમાં)	રાજકોષીય ખાધ પર અસર (ઓછી દર્શાવેલી) (₹ કરોડમાં)
વ્યાજની જવાબદારીઓ અદા ન કરવી	(+) 45.35	(+) 45.35
રાષ્ટ્રીય પેન્શન યોજનામાં સરકારનો ઓછો ફાળો	(+)7.44	(+)7.44
લેબર સેસની તબદીલી ન થવી	(+) 363.00	(+) 363.00
સંચિત ડૂબત ભંડોળમાં રાજ્ય સરકારના ફાળામાં ઘટ ¹⁰	(+) 10,531.38	(+) 10,531.38
અંદાજપત્રમાં મૂડી ખર્ચનું મહેસૂલી ખર્ચ તરીકે અયોગ્ય વર્ગીકરણ	(-) 30.08	-
મૂડી વિભાગ હેઠળ હેતુ સદર 6000 “અન્ય મૂડી ખર્ચ” નું અયોગ્ય વર્ગીકરણ	(+) 4.70	-
કુલ	(+) 10,921.79	(+) 10,947.17

સ્રોત: વર્ષ 2021-22 માટેનો નાણાકીય હિસાબ અને ઓડિટનું પૃથ્થકરણ.

ઉપરના કોઠામાંથી જોઈ શકાય છે તે મુજબ, વર્ષ દરમિયાન ₹ 10,921.79 કરોડ જેટલી મહેસૂલી પુરાંત અધિક દર્શાવાઈ હતી. ઉપરાંત, 2021-22 માં રાજકોષીય ખાધ ₹ 10,947.17 જેટલી ઓછી દર્શાવાઈ હતી. આમ, 2021-22 દરમિયાન, જો ફાળો ન આપવો/ઓછો આપવો, જવાબદારીઓ અદા ન કરવી અને અયોગ્ય વર્ગીકરણની બાબતોની અસર ધ્યાને લેવામાં આવે તો 2021-22 દરમિયાન રાજ્યની મહેસૂલી પુરાંત, ₹ 4,513.36 કરોડ જેટલી મહેસૂલી ખાધ¹¹ માં ફેરવાઈ ગઈ હોત.

1.6.2 ઓડિટ બાદ કુલ જાહેર ઋણ

ગુજરાત રાજ્ય “કુલ બાકી ઋણ/જવાબદારીઓ” ની વ્યાખ્યામાં માત્ર રાજ્યના સંચિત નિધિ અને જાહેર હિસાબ પરની જવાબદારીઓનો સમાવેશ કરે છે. જોકે, જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો અને વિશેષ હેતુ માટેના સાધનો (Special Purpose Vehicle) દ્વારા લેવામાં આવેલ ઋણ જેમાં મુદ્દલ અને/અથવા વ્યાજની ચૂકવણી રાજ્યના અંદાજપત્રમાંથી થતી હોય તે પણ રાજ્યની સંચિતનિધિ અને રાજ્યના જાહેર હિસાબની જવાબદારી છે.

એવું જોવામાં આવ્યું હતું કે ગુજરાત રાજ્ય મૂડીરોકાણ લિમિટેડ (GSIL) રાજ્ય સરકારના નિર્દેશો (જૂલાઈ 2018) મુજબ ગુજરાત રાજ્ય પેટ્રોલિયમ નિગમ લિમિટેડના (GSPC) ₹ 6,000 કરોડના

¹⁰ ₹ 10,531.38 કરોડ = ₹ 17,894.60 કરોડ (વર્ષ 2020-21 માટે ₹ 3,57,891.98 કરોડની રાજ્યની જવાબદારીઓના 5%) [-] ₹ 7,363.22 કરોડ સંચિત ડૂબત નિધિની બંધ સિલક.

¹¹ ₹ 6408.43 કરોડ વત્તા (-) ₹ 10,921.79 કરોડ.

નોંધાયેલા બિન-રૂપાંતરિત ડિબેન્ચર હસ્તગત કર્યા હતાં. વધુમાં, રાજ્ય સરકારે આ બિન-રૂપાંતરિત ડિબેન્ચર પર વ્યાજની ચૂકવણી અને મુદ્દલની પરત ચૂકવણીમાં ગુજરાત રાજ્ય મૂડીરોકાણ લિમિટેડને મદદ કરવા અંગે ઠરાવ કર્યો હતો. તદ્દનુસાર, 2019-20, 2020-21 અને 2021-22 દરમિયાન, ઊર્જા અને પેટ્રોકેમીકલ્સ વિભાગ દ્વારા આ બિન-રૂપાંતરિત ડિબેન્ચર પરના વ્યાજની ચૂકવણી પેટે અનુક્રમે ₹ 564.69 કરોડ, ₹ 533.55 અને ₹ 464.10 કરોડનો ખર્ચ નોંધવામાં આવ્યો હતો. આમ, આ બિન-રૂપાંતરિત ડિબેન્ચર પર વાર્ષિક વ્યાજની ચૂકવણીથી રાજ્યના પ્રતિબદ્ધ મહેસૂલ ખર્ચમાં વધારો થયો છે.